

УДК 330.83

**ЛЕНД-ЛІЗ В СРСР ЯК ФОРМА ВІЙСЬКОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ
СПІВПРАЦІ КРАЇН-СОЮЗНИКІВ У ІІ СВІТОВІЙ ВІЙНІ****О. А. Фрадинський****(Державний науково-дослідний інститут митної справи, м. Хмельницький)**

Стаття присвячена дослідженню ролі та значення ленд-лізу як форми військово-економічної допомоги з боку США країнам-союзникам, узагальненню його історичних, економічних, організаційних, логістичних, технологічних аспектів.

Статья посвящена исследованию роли и значения ленд-лиза как формы военно-экономической помощи со стороны США странам-союзникам, обобщению его исторических, экономических, организационных, логистических, технологических аспектов.

To research the role and importance of Lend-Lease as a form of military and economic aid from outside U. S. allies, generalization of its historical, economic, organizational, logistical and technological aspects.

Ключові слова. ІІ Світова війна, ленд-ліз, Радянський Союз, США, військові поставки.

Вступ. У ХХ ст. світова цивілізація пережила найстрашніший військовий конфлікт – ІІ Світову війну 1939–1945 рр., яка забрала життя десятків мільйонів людей та залишила після себе багато нез'ясованих фактів, подій та вчинків, що чекають своїх дослідників. Одним із таких явищ, яке внесло вагому роль у спільну перемогу над фашизмом, став ленд-ліз – система військово-економічної допомоги країн-союзників.

Характерною ознакою радянської історіографії щодо питання ленд-лізу стало заперечення його значущості та звинувачення зарубіжних дослідників цієї проблеми у фальсифікації історії¹. Проте, починаючи із 1990-х рр., ситуація змінилася, з'явилися публікації російських дослідників М. Барятинського², Н. Бутеніної³, П. Головатіної⁴, А. Лаптева⁵, А. Паперно⁶, Л. Поздєєвої⁷, М. Супруна⁸, Л. Шацьких⁹ та інших, для яких характерним стало намагання об'єктивного дослідження ленд-лізу як однієї з форм співпраці країн-союзників у ІІ Світовій війні. У західній історіографії слід виділити напрацювання А. Вікса¹⁰, Р. Джонса¹¹, Е. Стеттінюса¹², Г. Херрінга¹³ та ін. Серед вітчизняних дослідників цієї проблеми

© О. А. Фрадинський, 2013

¹ Мерцалов А. Н. Современная буржуазная историография о советской экономике в годы Великой Отечественной войны // История СССР. – 1981. – № 6. – С. 192–202.

² Барятинский М. Танки ленд-лиза в бою. – М. : Эксмо; Яуза, 2009.

³ Бутенина Н. Ленд-лиз: сделка века. – М. : Издательский дом ГУ ВШЭ, 2004.

⁴ Головатина П. М. Англо-американская и отечественная историография помощи Советскому Союзу по ленд-лизу в годы Второй мировой войны : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.09. – Екатеринбург, 2006 (Российская государственная библиотека. – Отдел диссертаций. – 61:06-7/1035).

⁵ Лаптев А. Н. Союзнические отношения в годы Великой Отечественной войны и проблема ленд-лиза : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. – М., 2004 (Российская государственная библиотека. – Отдел диссертаций. – 61:04-7/975).

⁶ Паперно А. Неизвестная Вторая мировая война в северной части Тихого океана // Материалы Международной научно-практической конференции “Итоги Второй мировой войны и задачи по обеспечению мира в XXI веке”, г. Санкт-Петербург, 27–28 апреля 2000 г. – СПб., 2000. – С. 167–172.

⁷ Поздеева Л. Ленд-лиз для СССР: дискуссия продолжается // Вторая мировая война. Актуальные проблемы. – М. : Наука, 1995. – С. 324–339.

⁸ Супрун М. Ленд-лиз и северные конвои. 1941–1945. – М. Андреевский флаг, 1997.

⁹ Шацьких Л. Отечественные историки о роли ленд-лиза в советско-американских отношениях (1941–1945) // Тюменский исторический сборник. – 2002. – Вып. 5. – С. 68–72.

¹⁰ Weeks A. L. Russia's Life-Saver: Lend-lease Aid to the U. S. S. R. in World War II. – Lanham, Md. : Lexington Books, 2004.

¹¹ Jones R. H. Roads to Russia: United States lend-lease to the Soviet Union. Norman : Oklahoma Univ. Press, 1969.

¹² Стеттинуус Э. Ленд-лиз – оружие победы / пер. с англ. С. Луговского. – М. : Вече, 2000.

¹³ Herring G. C. Aid to Russia, 1941–1946 ; Strategy, diplomacy, the origins of the Cold War. – NY : Columbia University Press, 1973.

потрібно відзначити науковий доробок В. Романенка, який досліджував питання авіаційного ленд-лізу¹⁴.

Постановка завдання. Основною метою статті є дослідження ролі та значення ленд-лізу як основного виду військово-економічної підтримки Радянського Союзу з боку союзників та аналіз його історичних, організаційних, логістичних, інших аспектів.

Результати дослідження. Ленд-ліз (від англ. *lend-lease*, *lend* – надавати позику, *lease* – здавати в оренду) – система військової допомоги США країнам антигітлерівської коаліції, що діяла в 1939–1945 рр. Вона полягала в наданні країнам-союзникам військової техніки, озброєння, стратегічної сировини, продовольства на умовах оренди. Ленд-ліз регламентувався законом США “An Act to Promote the Defense of the United States” (“Закон про забезпечення захисту Сполучених Штатів”), ухваленим Конгресом США 11 березня 1941 р. Слухання проекту закону про ленд-ліз розпочалося 15 січня 1941 р. і тривало близько 2 місяців. За соціологічними опитуваннями, прихильників прийняття закону було у 2,5 рази більше, ніж противників. Запровадження ленд-лізу підтримували 70 % представників демократичної партії та 61 % – республіканської. У ході громадського обговорення в законопроект було внесено 4 суттєві поправки, які обмежували можливості президента США і стосувалися контролю Конгресу за асигнуваннями за ленд-лізом, підзвітності президента про хід виконання військових поставок, обмеження терміну дії президентських повноважень та заборони конвоювання торговельних суден військовими кораблями США¹⁵.

За своєю економічною сутністю ленд-ліз був симбіозом допомоги на безоплатній основі та різновидом довгострокової оренди, оскільки відповідно до умов його реалізації передбачалося таке:

– знищені, втрачені, використані за період військових дій оборонні матеріали не підлягали оплаті;

– майно, що залишалося після закінчення війни та було придатне для використання у мирних цілях, оплачувалося повністю або частково на умовах довгострокового кредиту;

– за урядом США залишалося право вилучати у країн-отримувачів оборонні матеріали, які залишилися після закінчення бойових дій;

– оборонні матеріали, що зберігалися на військових складах США на кінець війни, могли купувати союзники на умовах довгострокового кредитування¹⁶.

Ідея підтримки з боку США однієї з воюючих сторін шляхом надання економічної та військової допомоги не була новою. Вона ґрунтувалася на законі 1892 р., ухваленому за президента Б. Гаррісона, що дозволяв військовому міністрові в інтересах держави надавати в оренду терміном не більше 5 років військове майно, якого не потребуватиме армія США. Запровадження механізму ленд-лізу означало відступ США від політики ізоляціонізму, яка сповідувалася до початку II Світової війни та врегульовувалася принаймні трьома законами, що сформували основу військового нейтралітету держави:

– законом “Про невиконання боргових зобов’язань” від 1934 р., що забороняв надання будь-яких кредитів державам, які не розраховалися із США за своїми боргами у період I Світової війни (борг Великобританії становив 4600 млн дол.; Франції – 3999 млн дол.; Італії – 2015 млн дол.);

– законом від 1935 р., за яким запроваджувалося ембарго на поставку зброї для будь-якої воюючої країни;

– законом від 1937 р., що значно обмежив повноваження Президента у сфері зовнішньої політики та запровадив для США заборону на: вивезення озброєння, військового спорядження та боєприпасів з країни; надання кредитів та позик воюючим сторонам; перевезення кораблями США зброї для воюючих сторін; встановлення артилерійського та стрілецького озброєння на американські торговельні кораблі.

¹⁴ Романенко В. Д. Авіаційна техніка ленд-лізу 1941–1945 рр. (пам’яткознавчий аспект) : автореф. дис. на здоб. наук. ст. канд. іст. наук : 26.00.05. – К., 2010.

¹⁵ Брятинский М. Танки ленд-лиза в бою. – С. 15.

¹⁶ Закон о ленд-лизе [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.grinchevskiy.ru/1900-1945/zakon-o-lend-lize.php>

Проте напад Японії на Китай у 1937 р. без формального оголошення війни, зростання напруги в Європі в результаті агресивної політики Німеччини та її союзників, напад на Польщу у 1939 р. та початок бойових дій у Північній Африці в 1940 р. змінили курс у зовнішній політиці США з ізоляційного на інтервенціоністський. Це було передбачено Законом США від 4 листопада 1939 р., який, з одного боку, передбачав скасування ембарго для країн, що перебували у стані війни з Німеччиною, а з іншого – дозволяв Японії, яка на той час окупувала частину Китаю та зазнала військової поразки від СРСР і Монголії біля озера Хасан та на Халхін-Голі, закуповувати стратегічні товари у США.

Надаючи допомогу воюючим сторонам, США мали на увазі кілька пріоритетів: відтермінували власний вступ у війну; отримували час для перебудови своєї промисловості на військовий лад і проектування нових зразків озброєнь, які відповідали тодішнім вимогам ведення військових дій; відмобілізували та навчали збройні сили країни; отримали частину світового золотого запасу як оплату поставок за ленд-лізом; військові дії можна було розпочати тоді, коли воюючі сторони виснажать себе у взаємному протистоянні.

Потреба у здійсненні поставок військової техніки, обладнання, сировини для СРСР стала зрозумілою після вкрай невдалого для радянських військ початку військових дій. За результатами літньо-осінньої кампанії 1941 р. Вермахт зайняв Україну, Білорусію, Литву, Латвію, Естонію, частину європейської Росії, знищив і захопив значну кількість радянських озброєнь. Та найголовніше – завдав нищівного удару по промисловості і сільському господарству країни, зайнявши морські порти на Балтиці та Чорному морі, аграрні райони України, Білорусії, Росії, промислові центри Придніпров'я, Слобожанщини, Донбасу. Першочерговим завданням керівництва Радянського Союзу стали евакуація промисловості за Урал та перебудова економіки на військовий лад. За таких умов важливого значення набуло налагодження військово-економічного співробітництва з країнами антигітлерівської коаліції та зі США – країною з практично невичерпним економічним потенціалом.

Уже 24 червня 1941 р. президент США Франклін Рузвельт виступив із заявою про можливість надання всієї необхідної допомоги Радянському Союзові. При цьому американці добре розуміли, що перемога Німеччини над СРСР призведе до захоплення нафтових районів Близького Сходу, завоювання Індії (на той час – домініон Великобританії) та Китаю, забезпечить ресурси і створить передумови формування німецько-японського альянсу для двостороннього нападу на США: Японії – на Тихоокеанське узбережжя, Німеччини – на Атлантичне узбережжя. Таким чином, програш СРСР у війні означатиме вкрай важке становище для Великобританії як воюючої сторони, так і для США, які поки що дотримувалися політики нейтралітету.

26 липня 1941 р. британський прем'єр-міністр Черчилль звернувся з особистим посланням до лідера СРСР Сталіна, в якому пропонував передати Радянському Союзу 200 літаків “Томагавк”, 3 мільйони пар взуття, велику кількість каучуку, джуту, шерсті, олова, свинцю¹⁷.

Стосовно СРСР закон про ленд-ліз почав діяти восени 1941 р., після того, як 1 жовтня американський посланець А. Гарріман у Москві підписав протокол про початок військових поставок на суму 1 млрд дол. США. Відповідно до цього документа США і Великобританія зобов'язувалися щомісячно поставляти Радянському Союзу 400 літаків, 500 танків, 152 зенітні та 756 протитанкових гармат, 2 тис. т алюмінію, 1 тис. т броньових листів для танків, 7 тис. т свинцю, 1,5 тис. т олова, 300 т молібдену, 1250 т тринітротолуолу, інші види військової сировини та озброєнь.

Країни-отримувачі ленд-лізу повинні були подавати заявки на необхідні поставки, а потім узгоджувати їх з представниками Державного департаменту та з його управлінням з ленд-лізу, які визначали розмір та напрямки допомоги. Після цього укладалася двостороння угода-протокол “Розрахунок за взаємною допомогою”. Перший (Московський) протокол, який регламентував поставки за ленд-лізом на період з 1 жовтня 1941 р. до 30 червня 1942 р., було підписано 1 жовтня 1941 р.; поставки на період з 1 липня 1942 р.

¹⁷ Бутеніна Н. Ленд-лиз: сделка века. М. : Издательский дом ГУ ВШЭ, 2004. – С. 98.

до 30 червня 1943 р. були врегульовані Вашингтонським протоколом від 6 жовтня 1942 р.; 19 жовтня 1943 р. було підписано Лондонський протокол, що врегулював поставки за ленд-лізом на період з 1 липня 1943 р. до 30 червня 1944 р.; Оттавський протокол від 17 квітня 1944 р. передбачав здійснення поставок з 1 липня 1944 р. до 12 травня 1945 р. (формально), а реально діяв до 20 вересня 1945 р. (в табл. 1 наведено поставку основних видів озброєнь у 1942–1945 рр., у розрізі протоколів).

Таблиця 1

Поставки озброєнь та військової техніки за ленд-лізом у розрізі протоколів за період з 1 липня 1942 р. до 20 вересня 1945 р.¹⁸

№ з/п	Вид поставки	Вашингтонський протокол		Лондонський протокол		Оттавський протокол	
		План	Факт	План	Факт	План	Факт
1	Літаки	4308	4790	5913	6117	4180	4583
2	Танки	10000	3026	1000	3082	2229	2156
3	Танкетки	2400	781	–	2738	541	874
4	Гармати	6664	1901	1600	7227	242	449
5	Протитанкові рушниці	3600	4150	–	670	–	831
6	Радари	–	55	500	1000	1700	1104
7	Радіостанції	11500	13066	25811	18015	12238	12803
8	Польові телефони	144000	114620	100000	140110	100000	93913
9	Вантажні автомобілі	120000	–	156000	143328	144611	135487
10	Джипи	18000	–				
11	Бойові кораблі	–	73	–	133	182	273
12	Автомати	240000	51587	–	130000	–	–

До 30 вересня 1941 р. поставки військової допомоги Радянському Союзу здійснювалися за принципом “cash and carry” (“плати і вези”), що передбачав їх оплату грошима та подальший самовивіз. До 1 жовтня 1941 р. на умовах “cash and carry” до Союзу поставлено корабельні механізми, морські прожектори, авіаційні бомби, набої до авіаційних кулеметів, автомати “Томпсон”, авіаційне обладнання, телефонний кабель – всього на суму 6,613 млн дол. США. Усього в 1941 р. Радянський Союз закупив у США товарів на 41 млн дол.

З метою уникнення фінансових труднощів 2 листопада 1941 р. уряд США надав Радянському Союзу безвідсоткову позику на суму 1 млрд дол. з умовою її погашення протягом 10 років, починаючи з шостого року після закінчення війни. Погашення заборгованості перед союзниками в порядку зворотного ленд-лізу здійснювалося деревом, хутром, ікрою, рибою, наданням послуг з ремонту та обслуговування кораблів союзників. Для перевезення золота використовувалися військові кораблі, один з яких, англійський легкий крейсер “Единбург”, що перевозив 465 золотих злиwkів загальною масою 5534,6 кілограма, було потоплено в результаті торпедної атаки німецького підводного човна 30 квітня 1942 р. у Баренцовому морі¹⁹.

¹⁸ Там же. – С. 127, 143, 145.

¹⁹ Крейсера Второй мировой. Охотники и защитники. [С. В. Патянин, С. М. Балакин, А. В. Дашьян, М. С. Баранов, К. В. Егоров] – М. : Коллекция, Яуза, ЭКСМО, 2007. – С. 187.

Ефективність використання маршрутів для доставки вантажів за ленд-лізом наведено на рис. 1. Близько половини всіх поставок (8,244 млн т, або 47,1 %) було здійснено Тихоокеанським маршрутом, найменше товарів військового призначення було завезено Північним морським шляхом (0,452 млн т, або 2,6 %). Якщо в 1941–1942 рр. найбільше значення мали перевезення Арктичними (Полярними) конвоями, то починаючи з 1944 р., з початком підготовки СРСР до війни з Японією, на перше місце вийшло транспортування через Тихий океан (у 1943–1945 рр. – 940 суден, що перевезли 7,1 млн т вантажів).

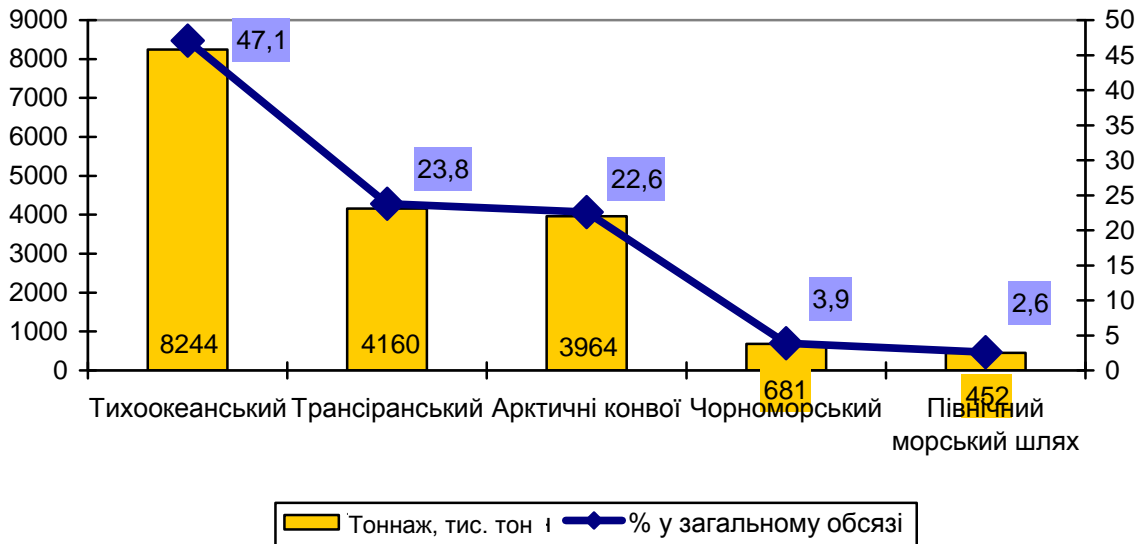

Рис. 1. Характеристика основних маршрутів поставки вантажів за ленд-лізом у Радянський Союз²⁰

Доставку військового спорядження Тихоокеанським маршрутом можна поділити на два основні потоки.

1. Морське постачання. Транспортування вантажів відбувалося через Тихий океан із Західного узбережжя США у далекосхідні порти СРСР (Владивосток, Петропавловськ-Камчатський, Ніколаєвськ-на-Амурі, Находка), а далі – Транссибірською залізницею в європейську частину Росії. До основної номенклатури поставок входило продовольство, нафтопродукти, промислове устаткування, військова техніка. Через базу Колд-Бей на Алясці проходила передача бойових кораблів та вишкіл їх екіпажів (передано 149 бойових кораблів, пройшли навчання 12 тисяч радянських військових моряків). Перевезення відбувалося одиночними кораблями, часто без охорони. З початком військових дій Японії проти США 7 грудня 1941 р. все перевезення проходило на кораблях під радянським прапором та з радянським екіпажем на борту. Для пришвидшення перевезення США надало за програмою ленд-лізу кілька сотень торгових і допоміжних суден, із них 8 танкерів, 38 суден типу “Ліберті”. Не дивлячись на нейтралітет Японії щодо СРСР, 178 радянських суден було затримано японськими військовими кораблями, з них транспорти “Кам’янець-Подільський”, “Інгул”, “Ногін” терміном більше 2 місяців. 8 торгових суден було японцями потоплено, ще близько 12 загинули за нез’ясованих обставин²¹. Тривалість морської ділянки маршруту становила 18–20 діб. Можливості морського Тихоокеанського маршруту обмежувалися пропускнуою здатністю Транссибірської залізниці, якою вантажі до театру військових дій доставлялися протягом 2–3 тижнів.

2. Повітряне постачання. 9 жовтня 1941 р. уряд СРСР прийняв рішення про організацію повітряного перегону літаків з Аляски до Сибіру. Цей шлях протяжністю у 6500 км увійшов в історію ленд-лізу під назвою Алсибу. Він розпочинався в місті Фербенкс (Аляска),

²⁰ Монин С. Маршруты ленд-лиза // Обозреватель. – 2010. – № 6. – С. 57.

²¹ Зимолин В. Ленд-лиз: как это было [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://flb.ru/info/38833.html>.

продовжувався територією Чукотки, Якутії та закінчувався в Красноярську. Для організації перегону за маршрутом було створено 17 аеродромів на території СРСР та 15 аеродромів на території Аляски, а також сформовано Першу авіаційну перегонну дивізію під командуванням полярного льотчика Іллі Мазурука у складі 5 полків. За час її існування (з жовтня 1942 р. до 1946 р.) пілоти доставили 7908 одно- та двомоторних літаків; 18,7 тис. т вантажів; 319 т пошти, з них 187 – дипломатичної; перевезено 128,4 тис. пасажирів. 1-й перегонний авіаційний полк (далі – ПАП) переганяв літаки із Фербенкса через Берингову протоку до Уелькаля (Чукотка), 2-й ПАП, який базувався в Уелькалі, переганяв літаки до Сеймчана (Магаданська область), 3-й ПАП – із Сеймчана до Якутська, 4-й ПАП – з Якутська до Кіренська, а 5-й ПАП – із Кіренська до Красноярська. Передавши літаки наступному полку, льотчики поверталися до себе на базу літаками спеціальної транспортної ескадрильї. За весь час перегону радянська сторона втратила 81 літак, американська – 65. За інформацією радянської сторони, в результаті аварій загинуло 113 пілотів, для вшанування яких у жовтні 1992 р. в аеропорту Якутська відкрито меморіальний комплекс²².

Ще одним шляхом ленд-лізу з тихоокеанських портів США на радянську Північ став морський шлях через Північний Льодовитий океан. Проте через обмеження терміну навігацій, складність кліматичних умов, необхідність використання для проведення конвоїв спеціальних суден (криголамів та гідрографів), він відіграв найменшу роль. Через Північний морський шлях було доставлено 0,492 млн т вантажів, що становило 2,6 % від загального обсягу. Причому основна їх маса припала на період 1943–1945 рр. (1943 р. – 118 тис. т; 1944 р. – 128 тис. т; 1945 р. – 142 тис. т). Використовуючи саме цей шлях, радянське торговельне судно “Білорусія” під командуванням капітана М. Артюха здійснило у 1942–1943 рр. кругосвітню подорож. Вирушивши у травні 1942 р. з м. Сан-Франциско (США), судно дійшло до порту Провідіння (Чукотка), де отримало наказ Північним морським шляхом доставити свій вантаж у Мурманськ (половину шляху судно йшло самостійно через мілководдя, з огляду на наявність німецьких підводних човнів). 30 грудня вийшовши з Мурманська у складі конвою із 20 торговельних суден під охороною кораблів військово-морських сил, “Білорусія” взяла участь у відбитті нападу на конвой з боку німецьких підводних човнів та надводних кораблів. 11 січня 1943 р. “Білорусія” прибула до Англії, звідки в середині лютого 1943 р. дійшла до Нью-Йорка, з якого через Панамський канал перейшла в Тихий океан і закінчила свою кругосвітню подорож 5 травня 1943 р. в Сан-Франциско²³.

Передумови для організації військових поставок у СРСР через Іран сформувалися 25 серпня 1941, коли радянські та британські війська окупували північні та південні райони країни, тим самим виключивши можливість вступу Ірану у війну на боці Німеччини та взявши під контроль багаті нафтою райони Близького Сходу. Для організації поставок через Трансіранський (Перський) коридор було побудовано автомагістраль, реконструйовано іранську залізницю, що з’єднувала узбережжя Каспійського моря та Перської затоки. На території СРСР перевезення вантажів здійснювали тилові підрозділи Закавказького, Північнокавказького і Туркестанського військових округів, Каспійське пароплавство та Каспійська військова флотилія, порти Баку, Красноводська, Махачкалі, Закавказька та Ашхабадська залізниці²⁴.

Вантажі з США прямували в порти Перської затоки (Басру, Хоремшехр, Абадан) кількома шляхами: Панамський канал – Тихий океан – Нова Зеландія – Австралія – Індійський океан – Іран; Атлантичний океан – мис Доброї Надії – східне узбережжя Африки – Іран. Починаючи з кінця 1943 р., коли закінчилися бойові дії в Північній Африці та союзники висадилися в Італії, з’явилася можливість зменшити шлях транспортування завдяки маршрутові Атлантичний океан – Гібралтар – Середземне море – Суецький канал – Червоне море – Іран. Перевезення вантажів до Ірану, залежно від обраного маршруту, тривало від 50 до 110 днів.

²² Ленд-лиз. История трасы Алсиб (Аляска-Сибирь) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://statehistory.ru/659/Lend-liz--Istoriya-trassy-Alsib--Alyaska-Sibir/>.

²³ Белов М. И. История открытия и освоения Северного морского пути. – Л. : Гидрометеорологическое изд-во, 1969. – Т. 4. – С. 467.

²⁴ Барятинский М. Танки ленд-лиза в бою. – М. : Яуза, 2009. – С. 46.

Спеціалізацією цього маршруту стали поставки вантажних автомобілів та джипів (184 тисячі – близько половини від обсягу поставлених за ленд-лізом). Для пришвидшення поставок в Ірані союзники побудували кілька авіаційних та автоскладальних заводів.

Починаючи з середини 1944 р., після висадки союзників у Нормандії та перенесення бойових дій у Центральну та Східну Європу, значення Перського коридору значно знизилось, оскільки з'явилася можливість транспортування військових вантажів у чорноморські порти СРСР через протоки Дарданелли та Босфор. За цим маршрутом було перевезено 0,681 млн т вантажів, або 3,9 % від їх загальної кількості.

Найвідомішим, найшвидшим (час у дорозі становив 13–16 діб) та найнебезпечнішим шляхом доставки військових вантажів за місцем призначення були Арктичні конвої. Завантажені кораблі починали свій шлях на Східному узбережжі США, потім робили проміжну зупинку в Ісландії або Великобританії. Сформовані в конвої американські, британські, радянські судна оминали острів Ведмежий, в районі 20-го меридіана східної довготи переходили під охорону військовими кораблями, підводними човнами та літаками Північного флоту СРСР, які в подальшому конвоювали їх до портів Мурманська, Архангельська та Молотовська (тепер Северодвінськ). Найважливішу роль арктичні конвої відіграли у 1941–1942 рр., коли Тихоокеанський і Трансіранський маршрути лише розвивались. Перший арктичний конвой під кодовою назвою “DERVISH” прибув у Мурманськ вже 31 серпня 1941 р. А всього в 1941 р. через північні порти було доставлено 699 літаків, 466 танків, 330 танкеток.

Як бачимо з рис. 2, протягом 1941–1945 рр. у Радянський Союз було відправлено 40 арктичних конвоїв, причому найбільша їх кількість (13) припала на 1942 р. Усього до складу конвоїв (без урахування військових кораблів, що використовувалися для конвоювання) увійшло 811 торговельних суден, з яких 91 судно загинуло (37 потоплено авіацією ворога; 41 – підводними човнами; 3 – військовими надводними кораблями; 17 – внаслідок інших обставин: підризу на мінах, загибелі в шторм або через навігаційну помилку)²⁵. Найбільших втрат улітку 1942 р. зазнав конвой PQ-17, із 34 суден якого до портів призначення дійшло лише 11.

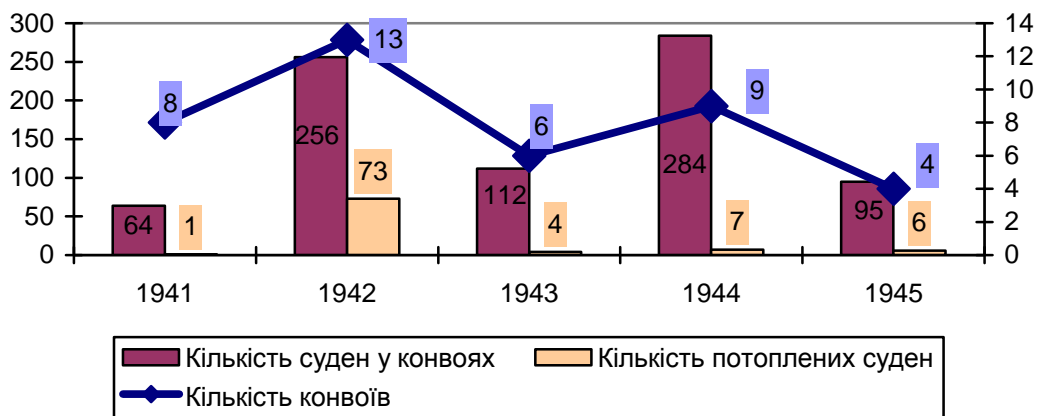

Рис. 2. Основні параметри Арктичних конвоїв 1941–1945 рр.

За роки війни Радянський Союз отримав за системою ленд-лізу близько 18 млн т вантажів (4,5 млн т – продукти харчування; 3,6 млн т – метали для авіабудування та залізничні рейки; 2,3 млн т – автомашини; 1,4 млн т – хімічна сировина та вибухові речовини; 1,2 млн т – машини та обладнання; 0,5 млн т – залізничний рухомий склад). У вартісному виразі витрати на ленд-ліз за період його дії дорівнювали близько 46 млрд дол. США, що становило 13 % усіх військових витрат США та перевищило 50 % експорту країни. Проте найбільший інтерес викликають поставки військової техніки:

²⁵ Монин С. Маршруты ленд-лиза. – Обозреватель. – 2010. – № 6. – С. 55–57.

– 480 тис. автомобілів, із них 430 тис. – вантажні (в основному, US 6 фірм “Студебекер” і REO); 50 тис. – джипи (Willys MB і Ford GPW). В обсягах військових автотранспортних поставок вони досягли 64 % від загальної величини. Крім того, з США було надіслано 35 тис. мотоциклів;

– літаки – 18 297 одиниць, або 13 % від загальної кількості, яка була вироблена (використана) під час бойових дій;

– танки – 12 199 одиниць, або 12,3 % від загальної кількості;

– близько 8 тис. зенітних гармат, або 21 % від загальних надходжень протягом війни;

– близько 5 тис. протитанкових гармат, або 9 % від загальних надходжень;

– 580 військових кораблів та суден, або 22,4 % від загального надходження, з них – 202 торпедних катерів, 28 сторожових кораблів, 138 мисливців за підводними човнами, 49 десантних кораблів, 3 криголами, близько 120 вантажних суден та буксирів;

– паротягів – 1900 одиниць (при загальному обсязі виробництва в СРСР у 800 паротягів), 11 075 залізничних вагонів (виробництво в СРСР за аналогічний період – 1092 вагони);

– тракторів і тягачів – 8 тис. одиниць;

– 140 тис. одиниць автоматичної стрілецької зброї;

– 472 млн мін та снарядів.

За різними підрахунками, питома вага ленд-лізу в загальному обсязі поставок становила (без урахування якісних характеристик): щодо бронетанкової техніки – від 12,3 до 16 %; щодо літаків – від 13 до 15,3 %; зенітної артилерії – від 18,4 до 21 %; вантажних і легкових автомобілів – від 64 до 66,1 %; бойових кораблів – 32,4 %; тракторів – 20,6 %; металорізальних верстатів – 23,1 %; паротягів – 42,1 %; радіолокаційної апаратури – більше 80 %. Поставки союзників забезпечили 40 % військової потреби в авіаційному бензині; 36 – у залізничних рейках; 36,6 – у вибухових речовинах; 55 – в алюмінії; 45 – у міді; 30 – в автотопливних; 29,5 – у цукрі; 6 % – у бавовні.

Оцінюючи роль та значення ленд-лізу в перемозі над фашистською Німеччиною та її сателітами слід виокремити такі аспекти.

– Економічний. Союзники, в першу чергу США, взяли на себе зобов’язання покрити частину витрат на ведення військових дій (в частині поставок, які будуть використані, знищені чи зруйновані під час бойових дій). За розрахунками російських вчених, поставки за ленд-лізом для Радянського Союзу в цінах 2003 р. становили 130 млрд дол. США²⁶;

– Військовий. Отримання Радянським Союзом військової техніки на умовах ленд-лізу (танків, літаків автотранспорту) дозволило організувати ефективну протидію військам вермахту, особливо в критичний період 1941–1942 рр. Протягом 1942–1945 рр. в Радянській Армії за рахунок такої техніки було сформовано авіаційні дивізії (7 авіаційних винищувальних дивізій вели бойові дії на Бел Р-39 “Аерокобра”, а 6 бомбардувальних – на А20G “Бостон”, в авіації далекої дії була значна частка В-25 “Мітчелл” і А20G “Бостон”); танкові полки прориву та гвардійські танкові бригади. У складі 6-ї гвардійської танкової армії діяв 9-й Гвардійський механізований корпус, який повністю був озброєний танками “Шерман” і “Валентайн” та закінчив війну на Далекому Сході в 1945 р.²⁷ Легка бронетехніка дозволила забезпечити матеріальну частину розвідувальних підрозділів радянських механізованих і танкових військ. Проте найбільшого ефекту досягнуто від вантажних автомобілів та джипів, що використовувалися як для перевезення особового складу і вантажів, так і для транспортування артилерійських систем, а також у функції буксирів або самохідних шасі для знаменитих “катюш” (Studebaker US6 U3). За час війни в Радянському Союзі вироблено 205 тис. автомобілів усіх марок (у тому числі за американською ліцензією), надходження з народного господарства становило 268,7 тис. автомобілів, у той час як за ленд-лізом було поставлено близько 480 тис. автомобілів більш ніж 50 різних марок²⁸. Передача

²⁶ Бутеніна Н. Ленд-лиз: сделка века. – М. : ГУ ВШЭ, 2004. – С. 187.

²⁷ Цена победы: танки по ленд-лизу [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.echo.msk.ru/programs/victory/880677-echo>.

²⁸ Барятинский М. Танки ленд-лиза в бою. – М. : Яуза, 2009. – С. 236.

Радянському Союзу близько 100 тральщиків, обладнаних спеціальними видами тралів, основне призначення яких – пошук та знищення морських мін, дозволила максимально вберегти торгові судна та військові кораблі від підриву і подальшої загибелі.

– Технологічний. За ленд-лізом поставлялася не лише готова продукція та напівфабрикати, без яких не могла обійтись радянська промисловість (кольорові метали, надміцні сталі сплави, високооктанове пальне, метизи), але й обладнання, верстати, виробничо-технологічні лінії, заводи – чотири нафтопереробні, які були розміщені в Куйбишеві (тепер Самара), Гур'єві, Орську, Красноводську; один завод з виробництва автомобільних шин почав функціонувати в Москві; обладнання для 40 гідро- та теплоелектростанцій. США передали СРСР технічну документацію на виробництво високооктанового бензину, штучного каучуку, газоподібного водню. Поставки за ленд-лізом дозволили вивільнити з промисловості та сільського господарства для ведення військових дій людські ресурси, достатні для формування 39–46 дивізій (за штатами військового часу). На початку 1944 р. Радянський Союз почав випускати нові танки Т-34 з 85-міліметровою гарматою, які вважаються найбільш збалансованими (за основними параметрами) танками II Світової війни. Проте мало хто знає, що їх випуск став можливий тільки після отримання за ленд-лізом спеціальних карусельних верстатів, що забезпечували розточування погону танкової башти діаметром 1600 мм (тодішні верстати радянського виробництва – лише 1500 мм)²⁹. Усього до кінця війни радянською промисловістю було випущено 10 253 танки типу Т-34-85, про які М. Железнов, один із ветеранів-танкістів, сказав: “Допоки не було встановлено на танки 85-мм гармати – ми як зайці від “тигрів” утікали”³⁰.

– Організаційно-управлінський. Надходження засобів зв'язку (телефонного проводу, польових телефонів, радіостанцій, масове встановлення радіопередавачів на авіа- та бронетехніці) дозволило різко збільшити рівень управління військами на полі бою, а отже, і зменшити людські втрати. Для того щоб оцінити рівень відставання Радянського Союзу в такій сфері, як радіо- та гідролокація, слід зазначити, що на початок війни єдину радіолокаційну станцію “Редут-К” на кораблях військово-морського флоту СРСР було встановлено на крейсері “Молотов”, який на Чорноморському флоті виконував функцію корабля радіолокаційного спостереження³¹. До СРСР надійшло близько 2 млн кілометрів телефонного кабелю, 35,8 тис. радіостанцій, 5,9 тис. радіоприймачів, 440 радіолокаторів, 329 гідролокаторів типу “Асдік”, 220 станцій високочастотного телефонування (в СРСР не вироблялися). Завезеними радіостанціями можна було забезпечити 360 радянських дивізій, телефонних апаратів вистачило б для комплектування 511 дивізій, зарядних агрегатів – для 1333 дивізій. На кінець війни питома вага закордонних засобів зв'язку в Радянській армії та флоті становила 80 % від загальної кількості. Поставки телефонного кабелю значно кращої якості, ніж вітчизняний перевищили внутрішнє його виробництво у 8,7 раза³².

– Гуманітарний аспект. Не слід забувати і про поставки союзниками продовольства: м'ясних консервів, що отримали у радянських солдат іронічну назву “Другий фронт”, пшениці, цукру, сухого молока, ячного порошку, какао, олії, які відіграли величезну роль, ураховуючи втрату СРСР аграрних регіонів: України, Кубані, Дону, чорноземного регіону Росії, та врятували від голодної смерті тисячі, якщо не мільйони радянських людей. Обсяги продовольчих поставок союзників в СРСР дозволили б прогодувати 10-мільйонну армію протягом 1600 діб³³. 15 мільйонів пар взуття суттєво сприяли зменшенню взуттєвої проблеми воюючої армії. За оцінками Анастаса Мікояна, який у роки війни займав посаду Голови комітету продовольчо-речового постачання РСЧА, без військової допомоги союзників війна тривала б ще не менше півтора року та коштувала б мільйони життів на фронті і в тилу.

²⁹ Там же. – С. 291.

³⁰ Дробкин А. Я дрался на Т-34. – М. : Яуза, ЭКСМО, 2008. – С. 287.

³¹ Крейсера Второй мировой. Охотники и защитники. – М. : Коллекция, Яуза, ЭКСМО, 2007. – С. 79.

³² Барятинский М. Танки ленд-лиза в бою. – М. : Яуза, 2009. – С. 298.

³³ Там же. – С. 303.

Після закінчення II Світової війни постала проблема оплати поставок за ленд-лізом. У рахунок оплати СРСР експортував на умовах зворотного ленд-лізу хромовану та марганцеву руду, деревину, повернув частину отриманих бойових кораблів і торговельних суден, автотранспорту і бронетехніки й односторонньо оцінив свою заборгованість перед США у 170 млн дол. У свою чергу США визначили вартість військових поставок, які могли б використовуватися в подальшому у промисловості та сільському господарстві СРСР, у 2600 млн дол., причому з урахуванням зносу вона була зменшена до 1300 млн дол. США. У 1948 р. цю суму американська сторона зменшила до 1000 млн дол. США, а в 1951 р. – до 800 млн дол. США. Відповідно до двосторонньої угоди від 18 жовтня 1972 р., боргові зобов'язання за ленд-лізом СРСР було знижено до 722 млн дол. США, а термін погашення продовжено до 2001 р. Радянський Союз виплатив 2 транші по 48 млн дол. США, але із запровадженням у 1974 р. в США поправки Джексона-Веніка щодо СРСР погашення боргу припинилося. Після переговорів президентів США та СРСР у червні 1990 р. сума до погашення була визначена в 674 млн дол., а термін її погашення – до 2030 р.³⁴

З початком Холодної війни в Радянському Союзі сформувалася не відповідна історичним реаліям думка про те, що ленд-ліз особливого значення не мав, а його частка в загальній величині військових витрат становила не більше 4 %, при цьому не враховувалися ні своєчасність та необхідність поставок, ні якість техніки (особливо автомобільної), ні номенклатура поставок (за рахунок поставлених засобів виробництва СРСР отримав змогу випустити необхідне озброєння), наголошувалося на тому, що США спеціально поставляли військові товари низької якості та допомагали набагато менше своїх потенційних можливостей, маючи на меті власні імперські інтереси.

У відповідь фальсифікаторам історії досить вдало оцінку ленд-лізу дав маршал СРСР Г. Жуков, який у розмові з письменником К. Симоновим у 60-х рр. XX ст. сказав: “Ось зараз кажуть, що союзники нам не допомагали... Але ж не можна заперечувати, що американці нам гнали стільки матеріалів, без яких ми не могли б сформувати власні резерви та не змогли б продовжувати війну... У нас не було вибухівки, пороху. Не було чим споряджати патрони для гвинтівок. Американці по-справжньому виручили нас із порохом та вибухівкою. А скільки вони нам гнали листової сталі! Хіба ми б змогли так швидко налагодити виробництво танків, якби не американська допомога сталлю? А зараз подають справу так, що у нас все це було власне в достатку”³⁵. Слід погодитися з думкою радянського дослідника О. С. Якушевського, який зазначив, що оцінка ролі ленд-лізу в наші дні завжди відносна та проблематична. Будь-які спроби встановити точно, наскільки вирішальною вона була, наскільки скоротила шлях до кінцевого тріумфу, ведуть істориків на хиткий ґрунт нескінченних припущень, а також дискусій та суперечок³⁶.

Висновки. Ленд-ліз – форма військово-економічної допомоги країнам-союзникам, у першу чергу з боку США, яка являла собою постачання військової техніки, автотранспорту, устаткування та обладнання, технологій, матеріалів, пального, продуктів харчування, необхідних для ведення бойових дій у II Світовій війні. За своєю економічною сутністю він був системою безвалютного взаємного обміну товарами та послугами в період ведення бойових дій з кінцевим розрахунком після їх завершення. Ленд-ліз відіграв значну роль у ході бойових дій, дозволив вистояти Радянському Союзові в найважчий період війни – 1941–1942 рр., урешті сприяв скороченню терміну бойових дій та збереженню людських життів, дав поштовх СРСР у розвитку військової техніки і технологій.

³⁴ *Вислых А. П.* Спасительный ленд-лиз [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://nvo.ng.ru/history/2001-10-12/5_land_lize.html.

³⁵ *Арутюнов А.* Роль американских поставок СССР по ленд-лизу в разгроме фашистской Германии и ее союзников во Второй мировой войне [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.epochtimes.ru/content/view/5681/34>.

³⁶ *Стеттиниус Э.* Ленд-лиз – оружие победы / пер. с англ. С. Луговского. – М. : Вече, 2000. – С. 311.